

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-143>

УДК 330.59(477)

ЗМІНИ У ДОСТУПНОСТІ ДО ОСВІТНІХ ПОСЛУГ ПІД ВПЛИВОМ ПОДІЙ ОСТАННІХ РОКІВ

CHANGES IN THE AVAILABILITY OF EDUCATIONAL SERVICES UNDER THE INFLUENCE OF THE EVENTS OF RECENT YEARS

Крикун Ольга Ігорівнакандидат економічних наук,
Інститут демографії та проблем якості життя
Національної академії наук України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9675-2535>**Krykun Olha**Institute of Demography and Quality of Life Problems
of the National Academy of Sciences of Ukraine

У статті представлено аналіз соціальної проблематики, а саме доступності освітніх послуг для населення у період пандемії COVID-19 та повномасштабного військового вторгнення на територію України на основі огляду та узагальнення результатів дослідження, проведеного Інститутом демографії та проблем якості життя Національної академії наук України у рамках виконання проекту Національного фонду досліджень України «Зростання нерівності та бідності в Україні внаслідок пандемії COVID-19». У ході проведеного дослідження було визначено ключові виклики та потенційні можливості нового соціального досвіду освітньої сфери в Україні. Виявлено, що стрімкий перехід на дистанційне навчання на початку пандемії спричинив погіршення доступності освіти для соціально вразливих верств населення та мешканців сільської місцевості. Але після відповідних кроків з боку Уряду ситуація стабілізувалась і в цілому вся освітня система пристосувалась до нового формату функціонування.

Ключові слова: пандемія COVID-19, нерівність, освітні послуги, дистанційне навчання, карантинні обмеження, військове вторгнення.

The article analyzes the accessibility of educational services in Ukraine during the COVID-19 pandemic and the full-scale war. The research is based on studies conducted by the Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine within the project "The Growth of Inequality and Poverty in Ukraine as a Consequence of the COVID-19 Pandemic." The study confirmed that pandemics, like economic crises, disproportionately affect various socio-demographic groups, exacerbating inequality in access to quality education. The COVID-19 pandemic accelerated the digitalization of education and the implementation of innovative technologies but also caused significant disruption due to school closures and the forced transition to distance learning. This led to a decline in the quality and accessibility of educational services, deepening educational inequality. Students without necessary resources – computers, stable internet, or a proper workspace – faced learning delays and low academic performance. Children from low-income families and rural areas were most vulnerable to educational losses. However, government intervention stabilized the situation, and the education system adapted to new conditions. The experience of distance learning during the pandemic enabled teachers and students to quickly respond to the challenges of martial law and resume education in remote or hybrid formats. Nevertheless, even before the full-scale invasion, students from vulnerable groups already experienced limited access to digital devices and high-speed internet. The war further deepened existing educational inequalities, while security challenges, displacement, and other conflict-related consequences created additional barriers to quality education for many Ukrainian children.

Keywords: COVID-19 pandemic, inequality, educational services, distance learning, quarantine restrictions, military invasion.

Постановка проблеми. У 2020 році освітня система України, як і більшості інших країн світу, зіткнулася з безпрецедентними викликами, спричиненими пандемією COVID-19. Освітній сектор опинився в умовах надзвичайної ситуації, що зумо-

вило необхідність термінового переходу на дистанційну або змішану форму навчання. Така трансформація спричинила низку труднощів у реалізації нової, нетипової моделі навчання, для всіх учасників освітнього процесу.

З огляду на такі виклики, Інститутом демографії та проблем якості життя Національної академії наук України в межах реалізації проекту Національного фонду досліджень України «Зростання нерівності та бідності в Україні внаслідок пандемії COVID-19» було проведено дослідження рівня доступності освітніх послуг в умовах жорстких карантинних обмежень. У ході дослідження був здійснений аналіз статистичних даних та соціологічних опитувань, результати якого засвідчили, що, попри кризові умови, освітня система загалом зберегла свою стійкість та забезпечила вільний доступ до навчання.

Однак з початком повномасштабного військового вторгнення на територію України освітня галузь знову зіткнулася з новими, ще більш руйнівними викликами. У цьому контексті актуальним стає питання оцінки готовності української системи освіти до функціонування в умовах кризових ситуацій підвищеної складності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Досвід останніх років засвідчив потенціал використання дистанційних форматів та технологій закладами освіти. Внесок у вивчення проблематики організації освітнього процесу зробили С. Горбачов [6], В. Новіков [1], Е. Лібанова [4; 5] та інші. Основними викликами під час впровадження дистанційного навчання стали забезпечення ефективної взаємодії між учасниками освітнього процесу, вирішення питань технічного оснащення закладів освіти, користувачів освітніми послугами та організаційна підготовка освітнього процесу. Важливе значення має позиція ООН, викладена у «Концептуальній записці: освіта в епоху COVID-19 та в наступному періоді», де зазначено, що криза сприяла активізації інновацій у сфері освіти [1].

Формування мети статті. Метою даної статті є системне узагальнення досвіду функціонування освітніх закладів в екстремальних умовах пандемії та повномасштабного військового конфлікту, що дозволить при необхідності розробити адаптивні механізми їх подальшого розвитку.

Методологічна основа дослідження. Методологічною основою дослідження є систематизація емпіричних даних щодо

доступності для населення освітніх послуг різних форм навчання та їх інтеграція в єдиний механізм, що ґрунтується на принципах соціальної справедливості, ефективності та доступності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результатом пандемії коронавірусу стало поступове зростання впливу кризових умов на необхідність проведення системних змін в такій важливій сфері, як освіта. ООН констатує, що пандемія COVID-19 призвела не тільки до найбільшого за всю історію збою у функціонуванні систем освіти, яка торкнулася майже 1,6 мільярда учнів у більш ніж 190 країнах і на всіх континентах, але й дає поштовх для освіти всіх рівнів (від дошкільної до вищої) [1].

На початок 2021/2022 навчального року в Україні функціонувало близько 14 тис. закладів загальної середньої освіти, які охоплювали понад 4 мільйони учнів. Шкільна мережа країни є значною мірою децентралізованою: у сільській місцевості розташовано 60% шкіл, однак там навчаються лише 28% від загальної кількості учнів. Заклади загальної середньої освіти суттєво варіюються за чисельністю учнів у класах, доступом до навчальних ресурсів, рівнем організації освітнього середовища та забезпеченістю кваліфікованим педагогічним персоналом. Зокрема, сільські школи значно частіше за міські стикаються з дефіцитом освітніх ресурсів, нестачею кваліфікованих учителів і низькою наповнюваністю класів.

З початком пандемії COVID-19 у 2020 року саме шкільна освіта стала однією з найбільш уражених сфер, яка зазнала значних викликів через вимушені карантинні обмеження та зміну формату навчання.

Через високий рівень захворюваності COVID-19 учні та педагоги були змушені перейти виключно на дистанційну форму навчання. Критичною проблемою під час впровадження дистанційної освіти в Україні стала відсутність універсального доступу до Інтернету та технічних засобів, що спричинило виражену цифрову нерівність. Згідно з даними Державної служби якості освіти (ДСЯО), 62,3% директорів шкіл вказали, що більшість учителів і учнів їх закладів не мали вдома належного технічного обладнання, а 46,9% повідомили про відсутність швидкісного Інтернету. Інше дослідження, проведене освітнім омбудсменом С. Горбачовим, показало, що понад 80% учнів використовували для навчання смартфони, тоді як ноутбуками або стаціонарними комп'ютерами користу-

валися менше половини учнів. Це створило нерівні умови для навчання: частина завдань була технічно неможливою для виконання на смартфоні, що особливо ускладнювало навчання для сімей з дітьми у яких не було стаціонарного комп'ютера чи ноутбука, або ж був лише одним пристроєм на всю родину. Ця ситуація стала проблемною також для сімей, де батьки працювали дистанційно, або в домогосподарстві було декілька дітей шкільного та студентського віку. Такі самі труднощі виникали й у вчителів, які були змушені ділити наявні пристрої з іншими членами родини, зокрема своїми дітьми [6].

За даними Державної служби статистики України у 2021 році більше 10% домогосподарств країни не мали фінансової можливості для придбання комп'ютера.

Опитування, проведене Державною науковою установою «Інститут освітньої аналітики» спільно з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), підтвердило масштаб проблеми забезпечення освітніх закладів цифровими технологіями. У розділі питань щодо забезпечення закладів освіти сучасними цифровими засобами жоден із запропонованих заходів не отримав позитивної оцінки навіть від половини респондентів. Більшість учасників опитування (61,2%) зазначили, що можливості надати необхідні цифрові пристрої учням, шляхом розподілу наявних у закладі ресурсів немає. Крім того, ймовірність надання пристроїв учителям через розподіл чи закупівлю також оцінювалася як низька.

Ще однією важливою проблемою, що стала характерною не лише для України, але й для інших країн, було надання учням великого обсягу навчальних матеріалів для самостійного опрацювання. Опитування, проведене ДНУ «Інститут освітньої аналітики» разом із Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), показало, що на протязі карантину 94% опитаних зауважили про використання такого методу навчання [2]. Ця модель, яка не є типовою для більшості українських закладів середньої освіти та деяких закладів вищої освіти, ускладнила засвоєння матеріалу для багатьох учнів й студентів, фактично зводячи дистанційне навчання до самостійного.

За даними обстеження ДСЯО, 41,2% учнів середніх навчальних закладів повідомили, що вчителі надсилали їм лише список матеріалів для самостійного вивчення, тоді як проведення повноцінних дистанційних занять зазначили лише 17,2% опитаних. Подібні зміни в методології навчання були зазначені здобува-

чами вищої освіти. Це дозволяє зробити припущення, що така практика негативно позначилася на рівні знань учнів/студентів, а також сприяла поглибленню нерівності в результатах навчання. Останнє особливо помітне за критерієм освітнього рівня батьків, які часто допомагали дітям із завданнями в умовах онлайн-навчання.

Під час пандемії COVID-19 в Україні спостерігалось посилення впливу чинника місця проживання на освітню нерівність. Це особливо яскраво проявилось серед випускників шкіл. У 2020 році в порівнянні з 2019 роком суттєво збільшилася кількість учнів, які не з'явилися на Зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО) з української мови, математики та історії України, зокрема серед мешканців сільської місцевості. Якщо у 2019 році цей показник був практично однаковим для учнів міст та сіл, то за рік кількість учнів із сільської місцевості, які не склали ЗНО, збільшилася в декілька разів.

Різниця в освітніх результатах між учнями міських та сільських шкіл була посилена нерівним доступом до інформаційних матеріалів та ресурсів, необхідних для забезпечення дистанційного навчання. За результатами опитування, проведеного Державним науковим університетом «Інститут освітньої аналітики» у співпраці з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), найпоширенішою відповіддю на запитання про забезпеченість навчальними матеріалами був варіант «Наявних матеріалів було достатньо». Проте, незважаючи на це, загальний рівень забезпеченості виявився низьким – лише 37,2%. Найменш доступними сервісами виявилися матеріали, щодо використання електронних платформ (31,7%), ресурси для спеціальних навчальних програм, таких як Google Classroom (30,3%), та електронні освітні ресурси і цифровий контент (27,3%). Близько 25% опитаних повідомили про брак інформаційних матеріалів для організації дистанційного навчання, а 19,6% – про недостатню кількість допоміжних матеріалів для учнів з особливими потребами. Водночас проблеми з доступом до інформації щодо користування комп'ютерною технікою (6,3%) та підключення до Інтернету (5,7%) були значно меншими [4].

В Україні є безліч онлайн платформ та інструментів для цифрового навчання. Після введення карантинних заходів шкільна адміністрація та вчителі могли вільно користуватися будь-якими засобами організації процесу дистанційного навчання. Різноманітність

засобів та рішень для цифрового навчання призвела до плутанини та часто збільшувала навантаження на учнів.

Хоча дистанційна освіта є дієвим рішенням для багатьох дітей та домогосподарств в Україні, знання, інструменти та обладнання, якими вона послуговується, фактично виключають певні групи, як-от дорослих та дітей з інвалідністю, тих, хто має особливі освітні потреби, тих, найбідніші домогосподарства та тих, хто живе у віддалених районах із низьким рівнем обслуговування або в постраждалих від конфлікту районах. Хоча використання таких доступніших технологічних засобів, як телебачення, є гарною альтернативою, важливо щоб навчальні матеріали були також доступними та придатними для всіх дітей, у тому числі дітей з особливими освітніми потребами. Наприклад, переклад мовою жестів проєкту «Всеукраїнська школа онлайн» доступний виключно в онлайн-версії проєкту, а не в телевізійній.

Така ситуація призводить до втрат у процесі навчання. Але варто зазначити, що втрати нерівномірні, а діти з малозабезпечених родин та діти з сільської місцевості є особливо вразливими у доступі до освіти. За наявних даних Державної служби статистики стає очевидна нерівність між домогосподарствами великого міста та села у підключенні до Інтернету (у селі таке підключення фіксується майже вдвічі рідше). Низькі доходи не дозволяють забезпечити постійний та якісний доступ до необхідної техніки й Інтернету, облаштувати індивідуальне місце для навчання [4].

На початок карантину 10% сімей скаржилися на погану якість Інтернету, а 3% – на перебої. Близько третини батьків не зазначили, що мають необхідне комп'ютерне обладнання для своїх дітей, 1% дітей не продовжили навчання зовсім, а 14% дітей продовжили лише частково. Фактично, 15% дітей втратили повноцінний доступ до освіти з початком пандемії COVID-19 [5].

Вже у 2023 році за розрахунками автора статті на основі даних ОЕСД¹ третина домогосподарств країни мала у користуванні планшет, що в 1,8 раза більше ніж у 2018 році (за даними ОУЖД). Такі зміни відбулися саме під впливом епідемії COVID-19, коли більша частина населення країни була змушена пра-

цювати та/або навчатися в дистанційному режимі.

Не заперечуючи важливості доступу до Інтернету та пристроїв, варто відзначити, що нерівність у доступі до якісної освіти ще до пандемії була в Україні вагомим. В Україні нерівність в освіті починається ще з нерівного доступу до дошкільної освіти, та посилюється з часом, що заважає багатьом учням отримати навички, необхідні для отримання вищої освіти.

Так, через труднощі з дистанційною освітою значна частка сімей з дітьми мусили звертатися за допомогою до репетиторів або освітніх курсів. За розрахунками автора статті по ОЕСД у 2023 році 46% домогосподарств з дітьми оплачували послуги репетиторів або навчальних курсів для дітей, а 5,2% аналогічні послуги, але вже для дорослих.

Також нерівності сприяє шкільна сегрегація та неякісне навчальне середовище, особливо в сільській місцевості. Технології практично не допомогли подолати різницю в знаннях і навичках між учнями з багатих та бідних родин. Простіше кажучи, якщо подбати про те, щоб кожна дитина опанувала базові уміння з читання й математики, то рівних можливостей у цифровому світі вдасться досягнути скоріше, ніж якщо розширювати доступ до найсучасніших гаджетів у школі. Таким чином, забезпечення всіх учнів та вчителів ноутбуком та доступом до Інтернету є бажаним, але точно не достатнім для подолання освітньої нерівності.

Після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року МОН рекомендувало всім закладам освіти оголосити двотижневі канікули. За даними МОН, більшість шкіл пішли на канікули, але деякі працювали дистанційно. З березня 2022 року в 13 областях країни було відновлено освітній процес у тому форматі, який дозволяла безпекова ситуація, – переважно в дистанційній формі [6].

Навесні 2022 року ситуація змінювалася фактично кожного тижня – кількість шкіл, де навчання було призупинено, скорочувалася. Станом на початок квітня у дистанційному форматі працювали 83% шкіл. Тобто діти в яких були наявні необхідні ресурси для навчання, мали можливість продовжувати навчання.

Освітній процес у новому 2022/2023 навчальному році розпочався у 12 996 школах. Форма навчання визначалася безпековою ситуацією у регіоні, наявністю у школі укриття та станом шкільної будівлі. Згідно з даними МОН, станом на грудень 2023 року у

¹ У грудні 2023 р. – лютому 2024 р. за технічної підтримки ЮНІСЕФ та під координацією робочої групи, створеної Міністерством соціальної політики України, було проведено «Загальнонаціональне репрезентативне вибіркове обстеження соціально-економічного стану домогосподарств України» (ОЕСД).

третині (36%) шкіл навчання відбувалося за дистанційною формою, ще у третині (36%) – за змішаною формою, а у 28% шкіл – очно. Виключно за дистанційною формою навчання відбувалося у 5 областях: Донецькій, Луганській, Запорізькій, Херсонській та Харківській. Зокрема, в Харківській області було прийнято рішення про дистанційну форму на весь 2022/2023 навчальний рік. У західних регіонах країни навчання відбувалось у очному форматі. Тобто спостерігається нерівність у доступності до освітніх послуг за територією проживання [7].

Сьогодні основним критерієм доступності освітніх послуг є – безпека навчального закладу. Зараз освітні послуги надають лише ті заклади які мають відповідні укриття. В умовах очного або змішаного навчання, якщо повітряна тривога починається під час уроків, всі учасники освітнього процесу спускаються в укриття. Якщо повітряна тривога починається у той час, коли діти ще вдома, то їх просять залишатися у безпечному місці або в укритті й чекати на відбій.

Ще одним з викликів 2022/2023 навчального року стала вимушена необхідність підлаштовувати освітній процес під планові й аварійні відключення світла через масові обстріли енергетичної інфраструктури України. В умовах відключення світла складніше проводити уроки дистанційно, ніж очно. Очно уроки можна проводити також під час відключень. Частина шкіл, де освітній процес відбувається в очному або змішаному форматі, отримали генератори за бюджетні або благодійні кошти. Це дало можливість повноцінно проводити заняття навіть попри відключення електроенергії. А ось діти, які навчались виключно дистанційно не мали доступу до освітніх послуг при відключенні електропостачання.

Частина родин використовували автономні джерела електроенергії – наприклад, генератори, акумулятори або зарядні станції, – щоб організувати навчання вдома. Проте такі можливості не доступні для дітей з малозабезпечених домогосподарств через високу вартість такої техніки та її обслуговування.

Всупереч всім зазначеним вище проблемам у 2023 році, більшість батьків повністю або частково погодилася з тим, що їм та їхнім дітям вдалося адаптуватися до нових викликів у навчанні, пов'язаних із війною.

Висновки. Пандемія COVID-19 суттєво порушила освітній процес, що призвело до значних освітніх втрат, які поглибили існуючі

ще до пандемії освітні нерівності. Внаслідок неефективної організації шкільної мережі учні з сільської місцевості демонструють значно нижчі навчальні результати порівняно з учнями з міських районів. Можна узагальнити, що нерівність за доступністю до освітніх послуг у період пандемії посилюють наступні чинники: доступ до Інтернету та до технічного обладнання (комп'ютери, ноутбуки, інші гаджети, що дають змогу використовувати необхідні для онлайн-навчання ресурси), зокрема з урахуванням середньої кількості одиниць обладнання на особу в межах домогосподарства (особливо для тих сімей, в яких проживає більше одного здобувача освіти або хоча б один член родини працює дистанційно), матеріальне становище сім'ї та місцевість проживання.

Із початком повномасштабного військового вторгнення на територію України у березні 2022 року освітній процес у закладах загальної середньої освіти було повністю призупинено щонайменше на два тижні. В окремих регіонах тривалість перерви у навчанні була значно довшою, а в окремих школах освітній процес не відновлювався до завершення 2021/2022 навчального року.

Більшість шкіл в Україні через війну не мають можливості проводити навчальний процес у звичний спосіб, тобто очно. Досвід дистанційного навчання під час пандемії допоміг всім учасникам освітнього процесу адаптуватися до викликів воєнного стану і швидко відновити освітній процес у дистанційній або змішаній формі. Водночас і до повномасштабного вторгнення частина учнів з вразливих груп населення, особливо з малозабезпечених домогосподарств і сільської місцевості, мала обмежений доступ до гаджетів і швидкісного інтернету. Безпекові виклики, спричинені війною, створити нові перепони у доступі до якісної освіти. З огляду на повітряні тривоги, заняття освітніх закладах всіх рівнів мали призупинятися через необхідність переміститися в укриття або лишитися вдома. Це означає втрату навчального часу та погіршення якості освіти, зокрема через те, що у шкільних укриттях важко якісно продовжити навчальний процес.

Через відключення електроенергії у частині шкіл країни педагогічні колективи адаптували розклад під графіки відключень світла. Це давало можливість вчасно пройти запланований матеріал хоча б у зменшеному часі через необхідність завершити заняття у світлий час доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новіков В.М. (2021) Освіта в умовах пандемії. Демографія та соціальна економіка, 46(4), 80–97 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://doi.org/10.15407/dse2021.04.080> (дата звернення: 3.03.2025)
2. Інститут освітньої аналітики. Зведені форми статистичної звітності 2020 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitichna-diyalnist/analitika/zvedeni-formy-statystychnoyi-zvitnosti-zzso/2020-2/> (дата звернення: 3.03.2025)
3. Державна служба якості освіти України. Державна служба якості освіти України. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: URL: <https://sqe.gov.ua/>
4. Лібанова Е.М. Навчання в школах потрібно продовжити на рік, щоб компенсувати недоотримані знання [Електронний ресурс] // DSnews.ua. – 2021. – 9 вересня. – Режим доступу: <https://www.dsnews.ua/ukr/interviu/ella-libanova-navchannya-v-shkolah-potribno-podovzhati-na-rik-shchob-kompensuvati-nedootrimani-znannya-09092021-436339> (дата звернення: 3.03.2025)
5. Бідність та нерівність в Україні під впливом COVID-19: підходи до оцінювання / Лібанова Е. М. та ін.; Нац. акад. наук. Укр., Ін-тдемогр. тасоц. дослідж. ім. М. В. Птухи. – Електронне видання. – Київ, 2023. – Об'ємданих 3,1 МБ
6. С.Горбачов Готовності батьків до навчання дітей у школах [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://znayshov.com/News/Details/bilshist_batkiv_obyraie_dystantsiine_navchannia_opytuvannia (дата звернення: 3.03.2025)
7. Якість життя населення України та перші наслідки війни / Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Реут А.Г., Крикун О.І., Когатько Ю.Л., Заяць В.С., Клименко Ю.А.; Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. – Електронне видання. – Київ, 2023. – Об'єм даних 4,42 МБ.

REFERENCES:

1. Novikov V. M. (2021) Education in the Pandemic. *Demography and social economy*. No. 4. P. 80–97. Available at: <https://doi.org/10.15407/dse2021.04.080> [in Ukrainian] (accessed March 3,2025)
2. Instytut osvitoi analityky. Zvedeni formy statystychnoi zvitnosti 2020. Available at: <https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitichna-diyalnist/analitika/zvedeni-formy-statystychnoyi-zvitnosti-zzso/2020-2/> (accessed March 3,2025)
3. Derzhavna sluzhba yakosti osvity Ukrainy. Derzhavna sluzhba yakosti osvity Ukrainy. Available at: <https://sqe.gov.ua/>[in Ukrainian]
4. Ella Libanova: Navchannia v shkolakh potribno podovzhyty na rik, shchob kompensuvaty nedootrymani znan-nia (2021). Available at: <https://www.dsnews.ua/ukr/interviu/ella-libanova-navchannya-v-shkolah-potribno-podovzhi-ti-na-rik-shchob-kompensuvati-nedootrimani-znannya-09092021-436339>(accessed March 3,2025)
5. Cherenko, L. et al. Bidnist ta nerivnist v Ukraini pid vplyvom COVID-19: pidkhody do otsiniuvannia [Poverty and inequality in Ukraine under the influence of Covid-19: Approaches to assessment]. Instytut demohrafiyi ta sot-si-alnykh doslidzhen' im. M. V. Ptukhy NANU. Kyiv. [in Ukrainian]
6. S. Gorbachev Hotovnosti batkiv do navchannia ditei u shkolakh. Available at: https://znayshov.com/News/Details/bilshist_batkiv_obyraie_dystantsiine_navchannia_opytuvannia (accessed March 3,2025)
7. Cherenko L. M., Poliakova S. V., Shyshkin V. S., Reut A. H., Krykun O. I., Kohatko Yu. L., Zaiats V. S., Kly-menko Yu. A (2023) Yakist zhyttia naselennia Ukrainy ta pershi naslidky viiny [The quality of life of the population of Ukraine and the first consequences of the war]. Kyiv: NANU Ukrainy, Instytut demohrafi i ta sotsialnykh doslidzhen im. M. V. Ptukhy. Elektronne vydannia, Obiem danykh 4,42 MB.